

GENEZA ' FEUDALISMULUI ÎN EUROPA RĂSĂRITEANĂ

FL. CONSTANTINIU

Necesitatea abordării tipologice. În concepția materialist-istorică, formațiunea economico-socială constituie criteriul fundamental al periodizării istoriei universale. Așa cum s-a remarcat mai de mult, feudalismul este singura orînduire care — spre deosebire de comuna primitivă, sclavagism, capitalism și socialism — nu-și ia numele de la raportul fundamental de producție, ci de la o instituție din sfera suprastructurii politice: feudul¹. Dificultatea ce decurge din această derivare terminologică este sporită de constatarea că, departe de a cunoaște o răspîndire universală, feudul, în forma sa clasică, nu se întîlnește decît într-o anumită zonă a Europei. Improprietatea denumirii acestei orînduiri este evidentă, dar tot atît de evident este faptul că, o dată îndătinat, termenul este anevoie, dacă nu imposibil, de înlocuit².

Logica își are însă regulile ei, și este, desigur, surprinzător că o formațiune economico-socială în care nu se întîlnește feudul sau unde el ocupă un loc nesemnificativ să se numească feudalism. Ieșirea din impas, singura ieșire pasibilă de fapt, este abordarea tipologică a feudalismului, din unghiul de vedere al materialismului istoric.

Așa cum se știe, în lumina concepției marxiste, feudalismul este o orînduire caracterizată prin caracterul preponderent natural (închis) al economiei, înzestrarea producătorului direct cu mijloace de producție în general și cu pămînt în special, dependența personală a producătorului direct de stăpînul domeniului, care poate, astfel, exercita o constrîngere extraeconomică pentru a-l sili pe țăranul șerb să presteze renta feudală și nivelul scăzut al tehnicii³. Trăsăturile enumerate mai sus aparțin — cum lesne se poate constata — bazei economice ale orînduirii feudale; ele sint definitorii și se întîlnesc pretutindeni în lumea medievală. Raporturile feudo-vasalice aparțin suprastructurii și ele au îmbră-

¹ În afara feudalismului, așa-numitul „mod de producție asiatic prezintă aceeași „anomalie“, dar denumirea adoptată de unii din adepții existenței acestei orînduiri, îl readuce alături de celelalte orînduiri în ceea ce privește corectitudinea denumirii. Cf. H. H. Stahl, *Teorii și ipoteze privind sociologia orînduirii tributare*, București, 1980; Problema existenței acestei orînduiri în general, și în istoria poporului român în special, comportă o discuție separată, pe care nu putem să o întreprindem în cadrul restrîns al acestui articol.

² *Sur le féodalisme*, Paris, 1971, p. 14; vezi și Elizabeth Brown, *The Tyranny of a Construct: Feudalism and Historians*, in „The American Historical Review“, 79 (1974), nr. 4, f. 1063—1083.

³ V. I. Lenin, *Opere complete*, vol. 3, București, 1961, p. 180—181.

cat forme deosebite în diversele arii ale societății medievale⁴; fără a diminua însemnătatea suprastructurii politice — în speță a raporturilor feudo-vasalice — ele nu pot constitui criteriul fundamental de identificare a orînduirii feudale⁵.

Tipologia genezei feudalismului. În stadiul actual al investigației, tipologia genezei feudalismului înregistrează două căi de apariție a acestei orînduiri :

a) prin sinteza dintre germenii relațiilor feudale, apăruiți în cadrul orînduirii sclavagiste, și germenii relațiilor feudale, apăruiți în urma dezagregării structurilor comunei primitive, în care trăiau popoarele migratorii.

b) fără amintita sinteză, prin trecerea directă de la comuna primitivă la feudalism⁶.

Așa cum se va vedea îndată, în cazul genezei feudalismului prin sinteză se pot distinge două aspecte, ceea ce a făcut să se vorbească de trei tipuri de formare a feudalismului⁷.

În prima variantă a feudalismului prin sinteză, elementele romane și cele „barbare” au participat în proporții sensibil egale, am spune o *sinteză paritară*. Este situația întîlnită, de pildă, în Gallia de nord, unde feudalismul avea să cunoască formele sale clasice. Cea de a doua variantă a sintezei romano-„barbare” include *preponderența* structurilor economico-sociale și politice ale Imperiului roman. Aria de răspîndire a acestei variante coincide cu bazinul mediteranean, iar Imperiul bizantin ar oferi exemplul cel mai concludent. A treia cale — cea fără sinteză — de geneză a feudalismului a însemnat — așa cum am arătat mai sus — apariția germenilor acestei orînduiri în cadrul comunei primitive; sclavagismul a fost „ocolit”, iar sinteza — cînd a existat totuși — cu embrioanele feudale din cuprinsul orînduirii sclavagiste s-a petrecut pe o scară cu totul neînsemnată. Este cazul unor importante zone din lumea celtică, germanică și slavă.

În lumina constatărilor tipologice de mai sus, aria est-europeană — în care includem Imperiul bizantin și slavii de sud — românii (spațiul carpato-dunărean) și slavii apuseni și răsăriteni — apare ca neunitară din unghiul de vedere al căilor de formare a feudalismului, intrucît în cuprinsul său se întîlnește atît geneza prin sinteză, cît și aceea fără sinteză.

⁴ Vezi, de pildă, pe larg *Feudalism in history* ed. Rushton Coulborn, Princeton-New Jersey, 1956.

⁵ Cele două nivele ale societății medievale — al organizării domaniale și al relațiilor feudo-vasalice — sînt relevate de titlul lucrării clasice a lui R. Boutruche, *Seigneurie et féodalité*, 2 vol. (vezi, vol. I, Paris, 1959).

⁶ Z. V. Udaltova și E. V. Gutnova, *La genèse du féodalisme dans les pays de l'Europe*, Moscova, 1970 (XIIIe Congrès international des sciences historiques); vezi și A. I. Șevelenko, *K tipologhii feodalizma în „Voprosi istorii”, 1971, nr. 1, p. 97—107*; Radu Manolescu (coordonator), *Istoria medie universală*, București, 1980, p. 11.

⁷ Z. V. Udaltova și E. V. Gutnova, *K voprosu o tipologhii feodalizma v zapadnoi i iugovostočnoj Evrope* în vol. *Iugovostočnaja Evropa v epohu feodalizma*, Chișinău, 1973, p. 16.

Imperiul bizantin. Spre deosebire de partea apuseană a Imperiului roman, partea sa răsăriteană (separate în 395) a supraviețuit — datorită acțiunii unui șir de factori specifici — încă un mileniu.

Discuțiile privind cauzele supraviețuirii unor elemente ale orînduirii sclavagiste în Bizanț, existența însăși a unei orînduirii feudale și, deci, trecerea de la sclavagism la feudalism, formele specifice ale feudalismului bizantin și, în ultimul timp, existența modului de producție numit de K. Marx, asiatic, în Imperiul bizantin, toate aceste discuții sînt departe de a fi încheiate, astfel că nu există o unanimitate de vederi între specialiști într-un șir de aspecte esențiale ale istoriei Bizanțului.

Așa cum am arătat, potrivit unora dintre punctele de vedere recent exprimate, feudalismul bizantin s-ar fi format pe calea unei sinteze romano-„barbare“, în accepția înfățișată mai sus, structurile romane, mai ales cele social-politice, exercitînd un incontestabil primat. După cum se știe, efortul lui Justinian (527—565) de a restaura Imperiul roman a fost considerat ca o reacție sclavagistă, care, tocmai prin anacronismul ei, nu avea șanse de a reuși. Sleirea resurselor Imperiului bizantin, ca urmare a acestui uriaș efort militar, a slăbit capacitatea de rezistență a Imperiului, astfel că la 602 limesul danubian a cedat presiunii popoarelor migratorii, în primul rînd a slavilor, care literalmente s-au revărsat în sudul Dunării.

A jucat migrația slavă în Imperiul bizantin același rol pe care l-au avut migrațiile germanice în Europa apuseană? Problema rămîne încă deschisă. Ceea ce se poate spune cu certitudine este că fluxul de migratori slavi a revitalizat țărănimea liberă din Bizanț, dar nu a fost în măsură să mai realizeze performanța de acolo, adică să modifice structural regimul social-politic. Statul bizantin a cunoscut numeroase eclipse de putere, dar nu s-a pulverizat niciodată. „Schimbările petrecute în Imperiul bizantin în cursul secolului al VII-lea au constatat, în primul rînd, în creșterea țărănimii libere, răspîndirea domeniilor militare și dezvoltarea sistemului themelor. Primele două au rezultat din transferul de populație, înfăptuit de împărații din ultimul sfert al secolului al VI-lea, mai ales de Mauriciu; cea de a treia a fost la începuturile sale, opera lui Heraclius.“⁸

În urma acestor mutații profunde, „noua celulă a vieții agricole bizantine devine comunitatea rurală (chôrion) în care țăranul deține în proprietate deplină și ereditară lotul de pămînt pe care-l lucrează și, în devălmășie cu ceilalți membri ai comunității, pășunile, pădurile și întregul pămînt necultivat“⁹. Pe măsura constituirii unei noi clase de mari stăpîni de pămînt, recrutați din rîndurile aristocrației militare și a clerului, obștiile țărănești au fost supuse unui puternic proces de aservire, care a dus la apariția clasei de țărani dependenți, numiți pareci (pa-

⁸ P. Charanis, *Some remarks on the changes in Byzantium in the seventh century* în „Zbornik radova Vizantološkog Instituta“, 1963, 8/1, p. 76. Mauriciu domnește între 582—602, Heraclios între 610—641.

⁹ S. Brezianu, în *Istoria medie universală*, ed. cit., p. 68—69.

roikoi), îndatorați față de stăpînii de domeniu cu obligații în natură, muncă și bani. Criza secolului al XI-lea (1025—1081) a dus la consolidarea puterii aristocrației militaro-funciare din provinciile imperiului și procesul de feudalizare a intrat într-o nouă fază o dată cu răspîndirea formelor specifice ale stăpînirii funciare de caracter feudal, dintre care cea mai importantă a fost *pronoia*, care, de la o donație viageră condiționată a dărilor plătite de țărani va sfîrși, în perioada tîrzie a feudalismului, să devină un adevărat domeniu feudal înzestrat cu privilegii de imunitate¹⁰.

Slavii de sud. Apariția și dezvoltarea relațiilor feudale la slavii de sud a constituit un proces complex în care se constată fenomenul de sinteză dintre germenii relațiilor feudale, apăruiți în cadrul sistemului sclavagist în descompunere și cei din cadrul societății gentilice „barbare”, aflată ea însăși într-un stadiu avansat de dezagregare. Potrivit unor cercetători, la sirbi și croați, această sinteză ar fi avut forma denumită „paritară” (echilibrată)¹¹. La bulgari, procesul s-a desfășurat în forme mai complexe; primul țarat bulgar format în 681 a reprezentat exercitarea autorității politice și militare a neamului turanic al protobulgarilor asupra slavilor, așezați ei înșiși pe teritoriile populației thrace romanizate. Dezvoltarea relațiilor feudale în cadrul societății bulgare a suferit apoi impactul cuceririi bizantine, începută în timpul lui Ioan Tzimisches și desăvîrșită sub Vasile II Bulgaroctonul (1018). Lupta de emancipare a vlahilor și bulgarilor a dus la constituirea Imperiului româno-bulgar (al doilea țarat bulgar). În ceea ce privește structurile socio-economice se constată un șir de similitudini ce merg pînă la identitate cu cele bizantine, dintre care cele mai izbitoare este desigur denumirea comună de *pareci* a țăranilor aserviți.

Slavii de apus și răsărit. Lumea slavă din Europa central-răsăriteană și răsăriteană a cunoscut formarea feudalismului fără sinteză adică prin procesul de erodare progresivă a structurilor obștilor sătęști, în urma căruia și-a făcut apariția o clasă de căpetenii politice și militare, care și-au subordonat masa țăranimii. Clivajului social i s-au asociat, în unele cazuri, pericolele externe care au impus constituirea unor confederații de obști. Un astfel de caracter va fi avut așa-numitul stat al lui Samo, organism politic al slavilor apuseni, apărut ca o reacție la primejdiile reprezentate de avari și franci. Slab articulat, el nu a supraviețuit morții fundatorului său (681). Un stadiu mai înaintat de structurare politică a cunoscut cnezatul Moraviei Mari, care a reunit la apogeul expansiunii sale teritoriale Moravia, Slovacia și părți din Panonia, Polonia etc.¹²

Formațiunile politice cele mai stabile ale slavilor apuseni au fost regatele ceh și polon¹³, iar al slavilor de răsărit, vechiul stat rus (Rusia

¹⁰ *Ibidem*, p. 243; Pentru regimul parecilor vezi G. Ostrogorski, *Quelques problèmes d'histoire de la paysannerie byzantine*, Bruxelles, 1956.

¹¹ Z. V. Udalțova și E. V. Gutnova, *La genèse du féodalisme*, p. 4.

¹² F. Graus, *L'Empire de Grand Moravie, sa situation dans l'Europe de l'époque et sa structure intérieure* în *Das Grossmährische Reich*, Praga, 1966.

¹³ Cf. T. Manteuffel, *On Polish Feudalism* în „*Medievalia et Humanistica*” XVI (1964), p. 94—104.

Kieviană). Însăși constituirea lor a fost expresia progresului înregistrat de aceste societăți pe calea feudalizării. Aservirea obștilor sătești de către cnezi și drujinicii lor în cazul Rusiei Kieviene, de pildă, constituie conținutul acestui proces. Istoricii sovietici discută, încă, dacă perceperea dării (dan') în produse, blănuri etc. de la membrii obștilor în beneficiul cneazului și al drujinei sale trebuie considerat ca o formă primitivă de impozit în natură sau ca rentă feudală. Potrivit lui L. V. Cerepnin este „mai folositor să se studieze procesul însuși de transformare a dării (dan') în rentă feudală, care a avut loc în cursul secolelor X—XI și care s-a manifestat clar în secolul al XII-lea”¹⁴.

Geneza feudalismului românesc. Formarea societății feudale românești nu a fost studiată din punct de vedere tipologic decât cu totul sporadic¹⁵. La retragerea armatei și administrației romane din Dacia (271—275) în această provincie romană nu apăruseră germeni ai relațiilor feudale. Procesul de ruralizare a populației daco-romane a făcut din obștea satească celula de bază a societății autohtone „Obștea veche românească, așa cum ea a fost înregistrată pe viu în ocolul Vrancea și cum reiese din documente și tradiție, a fost o organizație social-economică și militaro-politică, de oameni liberi, având pe familii loturi de pământ în deplină proprietate; alte terenuri, ape, pășuni, păduri, mori etc. erau în proprietate colectivă”¹⁶.

Valurile succesive ale populațiilor migratoare nu au dislocat pe autohtonii români și nici nu au modificat organizarea lor social-politică. Confederațiile de obști, cnezatele, voievodatele au fost formațiuni politice care au precedat statele feudale românești. Este semnificativ faptul că cele dintâi voievodate românești — cele ale lui Menumorut, Glad și Gelu au luat ființă în interiorul arcului carpatic, deci într-o zonă protejată de lanțul munților Carpați. Atacul a venit acolo dinspre vest din partea ungarilor, așezați în Cîmpia Panonică.

La sud și est de Carpați vetrele de formare a statelor feudale Țara Românească și Moldova au fost Piemontul Getic și, respectiv, nordul Moldovei, adică zone care nu se aflau, ca cele din cîmpie, în prelungirea stepelor nord-pontice și deci nu constituiau un culoar de scurgere a populațiilor nomade.

Apariția în aceste zone a nucleelor statale românești (voievodatele lui Litovoi și Seneslau, voievodatul lui Dragoș) dovedește că aici procesul de bipolarizare socială — „mai marți pământului” și țăranii, constrinși la diverse obligații față de ei, — făcea necesar apariția instru-

¹⁴ Vezi discuția la V. I. Buganov, A. A. Preobrajenski, I. A. Tihonov, *Evoluția feudalizării în Rusia*, Moscova, 1980, p. 44.

¹⁵ Cf. Fl. Constantiniu, *Geneza feudalismului românesc: încadrare tipologică*, în „Revista de istorie”, t. 31 (1978), nr. 7, p. 1215—1226; idem, *Iobăgia în istoriografia românească* în „Studii și materiale de istorie medie”, X (1983), p. 110—114.

¹⁶ Eugenia Zaharia, *Populația românească în Transilvania în secolele VII—VIII*, București, 1977, p. 112. Este prima încercare de a valorifica rezultatele săpăturilor arheologice pentru studiul vechii obști românești.

mentului politic de dominare, care este statul. Necesitățile luptei de emancipare de sub suzeranitatea ungară și dominația mongolă au grăbit unificarea formațiunilor de la sud-est de Carpați, opera de centralizare teritorială și de dobândire a neatrănării fiind înfăptuită de Basarab I și Bogdan I.

Feudalismul românesc s-a născut, așadar, fără sinteză (pentru a relua terminologia tipologiei enunțate mai sus). În sfera suprastructurii politice au existat, desigur, un șir de influențe între care cea bizantină a jucat un rol deosebit. Ceea ce a fost însă esențial — raportul fundamental de producție — s-a constituit printr-un proces intern, în cadrul obștilor sătești, fără un impact decisiv al migratorilor sau altor puteri din afară. Se verifică astfel pe de-a întregul remarca lui K. Marx, că șerbia s-a născut la noi pe cale „pur economică”¹⁷, fără veriga intermediară a cuceririi și a unei stratificări etnice, în care clasa stăpînitoare să fie de origine străină iar autohtoni să devină clasa aservită (așa cum au afirmat unii istorici)¹⁸.

Geneza feudalismului în Europa răsăriteană se dovedește a fi fost un proces de lungă durată și de mare complexitate, pentru a cărui reconstituire mai sînt încă necesare aprofundate cercetări. Investigația tipologică deschide o perspectivă pe cît de nouă pe atît de fecundă.

¹⁷ K. Marx-F. Engels, *Opere*, vol. 29, București, 1968, p. 72—73.

¹⁸ Cf., de exemplu, P. P. Panaitescu, *Interpretări românești*, București, 1947, p. 80.